
М.І. Гаврилов,
кандидат філософських наук,
професор Донецького державного університету управління;
Н.С. Скок,
асистент Донецького державного університету управління

ЧАС ЯК ФОРМА ВИЗНАЧЕНОСТІ БУТТЯ ЛЮДИНИ

До постановки проблеми. Інтерес до проблеми часу, що посилюється наприкінці 80-х років ХХ і на початку ХХІ століть, в численних сферах гуманітарного й соціального знання, сприяв розробці різних концепцій часу в кожній конкретній дисципліні. Сучасний рівень дослідження категорії часу вийшов за межі природничонаукового знання. Досить плідно почали освоювати культурно-історичний контекст часу. Широта розмаху дослідження його фахівцями різних сфер знань створила прецедент розуміння проблеми часу як окремої проблеми, у якій (в основному) дістає висвітлення часу як атрибуту матерії. Такий різнобій підходів до неї пояснюється тим, що досі, навіть на рівні теоретичних концепцій, немає однозначного формулювання часу, яке могло б бути загальною методологією для конкретних наук.

Перехід від поняття часу, застосовуваного для пояснення природничонаукової картини світу, до аналізу форм соціального часу й часу буття людини, як правило, має дві крайності: в одному разі відчувається пріоритет фізичних форм часу, а в іншому – відбувається різкий розрив конкретнонаукового знання від фундаментальних принципів, що становлять методологію тлумачення категорії часу. “Поліфонія часу”, котра, з одного боку, дотепер продовжує розкриватися засобами матеріалістичної діалектики тільки в структурі філософської онтології, а з іншого – цілком ігнорується, спонукає до висновку, що поза часом немає форм буття, але осмислення часу не завжди відповідає науковому рівню. Особливо це стосується різноманітних форм буття людини, які описуються як реальний історичний рух, детермінований типом діяльності й соціально-економічними відносинами, рівнем культури, психологічними станами, способом мислення та ін. Найчастіше такі описи не виходять за межі побутового розуміння часу, до того ж в них можна побачити елементи редуccionізму й механіцизму. При цьому саму людину розглядають настільки абстрактно, як людину “взагалі”, що всі її ідеальні першооснови розчинені у формах перебігу культурно-історичних процесів і в предметно-чуттєвій діяльності, у яких вона виникає як умова, фактор, “живе буття праці” та ін. Водночас дослідження проблем часу людини так занурене в її особисті переживання, які відтворюються в художній формі, що за ними не видно її, людини, як такої. Щоб подолати всі ці хиби у вивченні часу людини, треба реанімувати традиції філософського й наукового аналізу часу як показник історичної епохи й форми визначеності людського буття.

Метою нашої статті є аналіз зумовленості особливостей перебігу часу в різні історичні епохи певними формами буття людини, в яких вона постає як індивід, індивідуум, індивідуальність і особистість. Спробуємо з’ясувати закономірності взаємозв’язку певної форми людського буття з тією мірою її тривалості, що характеризує ту або іншу історичну епоху.

Ступінь розробленості проблеми. Окремі аспекти даної проблеми подано у працях, у яких проаналізовано час у різних сферах реальності й відтворюються різні концепції різноманіття його форм (О.М. Єжов, В.А. Канке), розглядаються статус, структура та різноманітні функції категорії часу в процесі культурно-історичної еволюції, розкривається зв’язок концепцій часу з конкретною епохою, типом діяльності й способом життя, показано відносну самостійність і специфіку соціального часу (М.Д. Ахундов, М.А. Барг,

А.Я. Гуревич, А.М. Лой, В.П. Яковлев, О.І. Яценко). З'явилися праці, в яких поєднуються час і культура (Ю.Г. Васильєв, І.Т. Ліва, В.С. Полікарпов, В.М. Ярська).

Проте й далеко не всієї грані цієї проблеми розроблені достатньою мірою. Найбільший внесок у цю справу зробив М.М. Трубників, аналізуючи визначеність буття людини в її історії. А.І. Осипов подав час як категорію світогляду й регулятор практичної діяльності людини. В.М. Ярська, досліджуючи культурно-історичний аспект часу, розкрила зв'язок історичного й доісторичного часу. Особливу увагу вона приділяє суб'єктивному часу людини й типології художнього часу, а також аналізу психологічного й особистісного аспектів часу людини. Але ще не в усіх цих роботах розкрито різні вияви людини, які в різні історичні епохи й за різних соціально-економічних умов набувають конкретної визначеності.

Час індивіда. Людина як індивід виявляється як *знеособлена істота*, тобто як така, котра позбавлена своїх специфічних рис і особливостей, від яких абстрагуються під час вирішення будь-якої проблеми, пов'язаної з її життєдіяльністю. Час індивіда можна умовно поділити на міфологічний, релігійний та ідеологічний, що характеризує сучасні тоталітарні держави.

Міфологічний час не пов'язаний з часом речей, тому індивід не сприймає впорядкованість минулого, теперішнього, майбутнього. Події минулого, теперішнього й майбутнього співіснують (співіснують одночасно). Минуле й майбутнє зберігає всі властивості живої істоти. Немає вирізнення часу як самостійної властивості буття. Головною характеристикою часу як визначеності людини у формі індивіда є те, що тривалість процесів і “стріла часу” не усвідомлювалися, можна навіть говорити про те, що вони витіснялися. Як зазначає В.М. Ярська, у такому світосприйманні окремі частини реальності не диференційовані за модусами часу й не мають потреби в них [1, 21].

Відсутність уявлення про початок і кінець часу неминуче призводила “до трансформації всього пережитого в *позачасове, нерухливе* теперішнє, що не змінюється” [2, 67–68]. Тут майбутнє цілком повторює теперішнє, визначається наперед. Навіть окремі пророцтва, гадання як елементи зв'язку з майбутнім не виходили за межі конкретно-чуттєвих образів, переживань передбачуваних подій. Світ живих паралельно співіснує зі світом мертвих, і обидва ці світи не пов'язані плином часу з минулого в майбутнє. Міфологічний час у цілому зорієнтований на минуле. Це міфічне минуле немовби передує міфічному часу, в якому існують первісна людина й світ навколо неї.

Релігійний час містив ідею майбутнього буття, що виражала прагнення до надлюдського, нереального. Ціннісний акцент релігійного часу цілком зміщено на час сакральний, а людське самоствердження на землі цілком знецінюється. Циклізм змінюється векторизованим часом. Світоглядна основа релігійного часу містила в собі мало істинного, паралізуючи самоствердження людини на землі та знецінюючи її час.

Релігійне розуміння часу розмежовує божественну вічність і земний час, час людини. Плинність мирського часу й цілковита нерухомість вічності доповнені статусом існування виключно в теперішньому. Всі частини часу існують одночасно. Але теперішнє сприймається як перехід від майбутнього до минулого. Цей зв'язок опосередкований поняттям вічності, яке на рівні буденної свідомості розшифровується уявленням про теперішнє, що тривало нескінченно.

Лінійне сприйняття часу поєднане з ідеєю його незворотності, хоча в буденній діяльності час, характерний для сільського способу життя, має коловий цикл. Буденний досвід і спосіб життя давали обґрунтування послідовності буття (від створення світу до другого пришествя) і чіткого розрізнення модусів часу з одночасним збереженням циклічного образу часу, типового для даного способу життя й стереотипів мислення. Середньовічна модель світу відводить у небуття величезні шари життя, різко протиставляючи одну одній дві сфери світу за значущістю: явища, що мають значення, і такі, що нібито не існують, що належать до практичного життя.

Релігійна свідомість уявляє світ не різноманітним, а уподібненим до обмеженого простору з невеликою кількістю членів суспільства, у якому раз і назавжди заведений ритм життя здавався установленим Богом і відтак набував морального значення [3, 279].

Ідеологічний час. Події, що відбуваються в такому часі, багато в чому нагадують міфологічні за змістом і релігійні за формою. На відміну від міфологічного часу, у якому минуле має інваріантну структуру, в ідеологічному часі майбутнє водночас поширюється на минуле, теперішнє й майбутнє. Цей час визначається подвійністю таких характеристик, як оборотність й необоротність, синхронність і діахронність.

Незважаючи на співвіднесеність із теперішнім, він виявлявся і минулим, і майбутнім у цьому теперішньому. У ритмах життя щоразу відтворювалася ситуація міфічного майбутнього й через структуру минулого сприймалося теперішнє й моделювалося нове майбутнє.

Людина ідеологічного часу пов'язує свої мрії про майбутнє з надією на вихід з даного часу. Рай християнина або нірвана буддиста однаково співпричетні не часові, а вічності, як комунізм ідейного марксиста або націонал-соціалізм націоналіста.

В ідеологічному часі сфера “до” постає сферою першопричин, джерелом усього, що було “після” (наприклад, до революції, до 13-го року і т.д.). Для ідеологічного часу підходить характеристика релігійного часу Августина, у якому “минуле вже не існує, а майбутнє ще не існує, існує лише непростяжне, миттєве “тепер”, теперішнє”. Неіснування минулого й майбутнього і в релігійній, і в ідеологічній мірах тривалості має місце лише з погляду теперішнього, до якого індивід прив'язаний.

Як і в релігійному, в ідеологічному часі майбутнє просотується крізь теперішнє в минуле і в теперішньому виснажується. Якщо скористатися образом піщого годинника, то майбутнє й минуле будуть символізувати однакові обсяги, а теперішнє – вузьке місце. Час тече звідти, куди прагне потрапити людина (рай, комунізм). Як і в релігії, так і в ідеологічних постулатах центром притягання є тільки майбутнє, і звідти спливає час. І там, і там він спливає лінійно. Порятунок – це, з одного боку, досягнення світлого майбутнього, з іншого – він пов'язаний з виснаженням майбутнього й зворотним відліком часу (до кінця світу лишилося стільки-то років, побудування комунізму оголошується в конкретний термін, і час пішов).

Час індивідуальності. У формі індивідуальності людина характеризується як неповторна і своєрідна. У найзагальнішому плані індивідуальність як *особливе* характеризує певну одиничність у параметрах розбіжності її атрибутивних властивостей щодо іншої одиничності. Як правило, індивідуальність людини протиставляється типовому в ній, що виявляється на рівні індивіда й індивідуума.

Щодо індивідуальності, минуле й майбутнє існують у її теперішньому. Час індивідуальності починає точку відліку з античності. Значною мірою цьому сприяло те, що життя стародавніх греків виражалося в чуттєвих образах. Людську природу спостерігали, зображували, передавали не тільки мудреці, але й комедіографи, скульптори, сатирики, ідеї яких “ні стільки поеми відверненої думки, скільки епістими наочного сприйняття” [4, 17].

Антична свідомість формує прогностичну культуру устремління людини до здійснення проєктів у світі майбутнього. Ідея вічного становлення для індивідуальності виявляється в тому, що майбутнє, наближаючись, стає теперішнім, а становлення теперішнього є його віддаленням у минуле [5, 211].

Час індивідуальності охоплює міфи й релігійні уявлення, але в ньому вже здійснюється перехід до раціонального, теоретичного дослідження подій – панують реалістичні відчуття. Реалізуючи свою індивідуальність, людина має оглядатися на минуле, щоб будувати майбутнє. Жива наочність в індивідуальному часі не відривається від форми конкретно-чуттєвого сприйняття, у якому вона виявляє структуру теперішнього й майбутнього в особливому моменті “тепер”, у діалектиці об'єктивного й суб'єктивного.

А.Ф. Лосєв, характеризуючи час індивідуальності, писав: “На історичну арену виступив індивідуум, вільний від общинно-родових авторитетів, але пов'язаний необхідністю, долею,

абстрактною загальністю нелюдських закономірностей подібно до переходу однієї стихії в іншу або подібно до тих або інших рухів небесного зводу” [6, 131].

Активному освоєнню часу творчим суб’єктом, яким є індивідуальність, сприяли перехід до суспільства, у якому переважали речові, а не особистісні відносини, відбувалося становлення товарних відносин, до яких були залучено землю і людину, а також становлення монетної форми грошей, торговельного капіталу, бурхливий розвиток міст. Це також сприяло членуванню часу на попередній та наступний, які завжди пов’язуються між собою й переходять один в одного у часі індивідуальності.

Більш чітку картину часу індивідуальності визначив перехід від сільської до міської культури. Пристосовуючись до міського способу життя, більш динамічного, ніж сільський, людина змінює спосіб життя, у якому детермінують нові грані прогностичної діяльності, інший соціальний ритм часу. Категорія часу збагачувалася в тріумфі міського способу життя, яскравому сплеску натурфілософської й природничонаукової думки, спалаху художнього генія, розквіті творчої особистості.

В епоху Відродження час вважали “найбільш дорогоцінною річчю”, володіти якою означає “скультивуватися в ній”, сприймати історичний час як власний час, не як порожню тривалість, а як буття культури. Він був найбільш індивідуальним і внутрішнім надбанням індивіда, власністю людини, у пам’яті якої зберігається вся історія людства. Особливо посилюється розуміння цінності пережитого часу. При цьому відчуття скінченності, стислості часу породжує не апатію приреченості, а енергію борця. Відсутність конкретного аналітичного пророкування майбутніх подій часто замінюється суб’єктивною оцінкою власної поведінки, імперативними, так би мовити, приписами [6, 53–54].

Час індивідуальності дає змогу людині усвідомити себе творцем самої себе й своєї долі. Цим можна пояснити і усвідомлення прогностичних можливостей власної діяльності. Особлива риса нового ставлення до часу – престижність теперішнього, його виняткова цінність і навіть гіпертрофія: у часі ми знаходимо лише впорядковане теперішнє. Гіпертрофія теперішнього містить усі часи як упорядковане теперішнє, збіг майбутнього й минулого з теперішнім. Цим пояснюється поглиблений інтерес до майбутнього. Час є тим чинником земного буття, що має моральний зміст і реалізує свободу волі до самовдосконалення людини й активного її утвердження у світі. Він переходить в об’єктивну картину світу, у владу людини. Сама категорія часу стає критерієм історичної орієнтації людини й розглядається з позицій фундаментальної етичної цінності. Філософія часу відбивала практицизм діячів епохи й реабілітацію практичної діяльності.

Час індивідуума. Людина як індивідуум постає на соціальному рівні організації свого життя як одиничний представник певної соціальної групи, котрий є носієм її характерних ознак (слюсар, студент, менеджер і т.д.). У такому разі це поняття збігається з тим визначенням соціального стану людини, яке є типовим і не має відбитку індивідуальності у формі характеру.

Об’єктивований час у душі метафізичного матеріалізму перетворився на незалежні від свідомості й природи сутність і феномен, абсолютно далекі людині, прогресу й культурі. Поняття “фактор часу” пов’язаний з аспектом субстанціонального впливу на локальний процес. Час індивідуума співвідноситься, по суті, з незмінним світом, який виявляється осторонь плину часу.

Передбачення в науці цього періоду здійснюються лише за одним модусом часу – теперішнім, хоча об’єктивно прогностична функція свідомості на теоретичному рівні “байдужа” до напрямку часу. Пошуки й питання, звернені у майбутнє, найчастіше мали форму тверджень, справжнє історичне значення яких виявляє лише подальший ретроспективний аналіз.

Для індивідуумів мають значення насамперед тимчасові характеристики об’єктів. Виявляються характеристики часу крізь призму потреб і цілей повсякденного життя. Предметом оцінювання є не глобальні параметри часу, а тимчасові відносини предметів безпосереднього оточення людини, вплетених у контекст стихійної, повсякденної, буденної

життєдіяльності. Підвалиною оцінювання є потреба в пристосуванні, адаптації людини до соціального й природного середовища, як неодмінної умови існування людини, якому вона не наважується кинути виклик, а змушена на нього постійно зважати, постійно “прилаштовуючись” до нього. Звідси й орієнтація не на підкорення й глобальне перетворення природи й соціуму, а на відтворення існуючих умов життя, знайомих, відомих (але не обов’язково зрозумілих) ситуацій і відносин, на підтримку рівноваги у відносинах людини з навколишньою складною й суперечливою ситуацією.

Норми, настанови, за допомогою яких оцінюється навколишнє середовище, мають утилітарно-прагматичний характер (погано–добре, корисно–шкідливо, вигідно – невигідно та ін.). Ставлення індивідуума до часу має розсудковий, утилітарний характер. Розсудкове ставлення до часу в умовах сучасних міст породжує такі типові емоційно забарвлені оцінки, як “мало часу”, “немає часу”, “бракує часу” та ін. Ці оцінки виражають труднощі й проблематичність вписування тимчасових аспектів життєдіяльності окремої людини в суспільні ритми.

За допомогою часу індивідуума формуються певна лінія поведінки, програма дій людини, залученої у вир буденних подій, справ і турбот. Регулятивною метою стає прагнення не спізнитися, встигнути, “не випасти” з повсякденного ритму, що часто призводить до поспіху й метушливості. Такі складні ціннісні орієнтації закріплюються, зокрема, у формі різноманітних стереотипів, у яких емоційне й раціональне, знання й оцінка злиті воедино й набирають функціональної спрямованості.

У часі індивідуума виражено відносну самостійність тимчасової організації людської життєдіяльності щодо природного часу. Технічні засоби й технологічні операції дають змогу “уловлювати” поточний, теперішній час. При цьому парадоксально поєднуються відчуття швидкоплинності, необоротності й фундаментальної невловимості часу. Перехід у новоєвропейській культурі до уявлень про гомогенність й лінійність часу, як зазначає А.Я. Гуревич, “стиснув” теперішній час до невловимої точки, котра немов безперестанно пливе по лінії, що веде з минулого в майбутнє, і перетворює майбутнє на минуле [3, 164].

Важливою хронометричною одиницею є доба. Але водночас у зв’язку з підвищенням динамічності життя великого значення набувають і дрібні одиниці: година, хвилина, секунда. Така хронологічна одиниця часу, як рік, є своєрідним зв’язком між теперішнім і минулим. Віддаленість минулого й теперішнього вимірюється не хвилинами, годинами, добою, а роками, десятиліттями. Послідовна зміна хвилин, годин, доби в плані хронометрії належить не минулому, а теперішньому. Тимчасова впорядкованість подій теперішнього передається через “до”, “після”, “одночасно”. “Минуле”, “теперішнє”, “майбутнє” характеризують хронологічне відношення великих тимчасових інтервалів.

Час особистості. Особистістю є лише людина, здатна виокремити себе зі свого оточення, щоб по-новому, суто індивідуально, з’єднатися з ним. Щоб стати особистістю, людина має стати *суспільно-значущою* соціальною особою. Поняття “особистість” є конкретним вираженням *реалізованої сутності* людини. Цього стану людина може досягти тільки на духовному рівні організації свого життя. Тому вияв її як особистості є тотожним поняттю людини як такої, тобто відповідає ідеї людини.

Щоб знайти необхідну одиницю виміру часу особистості, треба, розглядаючи теперішнє, враховувати минуле й ув’язувати його з майбутнім. Визначаючи цю одиницю виміру, ми маємо виходити з того, що життя людини як особистості не може вимірятися у величинах, не порівнянних з її сутностями. Життя її, хоч як це парадоксально, не вимірюється фізичними, хімічними або біологічними величинами. Немає нічого людського в життєдіяльності індивіда, якщо до неї підходити з мірками тієї тривалості, що утворюється внаслідок обертання Землі навколо Сонця. Неправомірно застосовувати до людини як одиницю виміру також міри фізіологічних процесів.

Тривалість індивідуального буття людини визначається часом подій, спрямованим з минулого через теперішнє в майбутнє. Події як певна цілісність являє собою акт творення наслідків із причин. Інакше кажучи, вони показують повну вичерпаність наслідку якимось

причини. Бажане досягнення віддаляється у часі. І це треба зрозуміти, визначаючи одиницю виміру вияву особистості. Якщо на те, щоб виростити дерево, потрібні роки, то процес становлення особистості тим більше не може бути одномоментним. Розгортання майбутнього, що має виражати результат реалізації сутнісних сил людини, являє собою наслідок, ще недостатньо виявлений часом. Інакше кажучи, єдино адекватною мірою людини як особистості є цілісність подій, у якій відбивається творчий процес реалізації індивідуальності свого людського майбутнього в теперішньому. Цей вимір людського життя вже використовували наші предки за допомогою “акме”. Ним визначався внесок людини в суспільне благо. Тільки ця міра людського вияву могла характеризувати розвиток людського начала в індивідуальному часі.

За одиницю виміру часу особистості варто прийняти *процес реалізації сутнісних сил людини*, котрий щоразу в часі виражає певний ступінь свободи. У ньому найповніше реалізується ідея свободи людини. Ця ідея привносить у суспільний розвиток можливість найповнішого прояву людського начала. Вона щоразу заново шукає в суспільних процесах цю унікальну міру, всупереч бажаному затвердженню міри минулого, міри “тут і тепер” і видимості бажаного. Вона жертвує своїми хвилинними вигодами заради більш прогресивного розвитку людства й свободи людини. У цій мірі досить точно й повно відбиваються одночасно й *процес*, і *результат*. Процес виражає спрямованість індивідуальності на реалізацію свого людського начала, а результат показує, наскільки індивідуальність, реалізуючи свої сутнісні сили, знайшла справжню свободу – стала людиною.

Висновки. Головною характеристикою *часу індивіда* є те, що тривалість процесів життя людини-індивіда нею не усвідомлювалася. Час для неї у цілому зорієнтований: міфологічний – на минуле, релігійний – на майбутнє, яке пов’язане з минулим, ідеологічний – на майбутнє. Для *індивідуальності* минуле й майбутнє, якщо існують, то існують у її теперішньому. Для *індивідуума* мають значення насамперед тимчасові характеристики об’єктів. Він живе теперішнім. Час для нього – зовнішній, механічний, він живе зовнішнім життям, сприймаючи час як миттєвість, яка відбувається тут і зараз. Одиницею виміру часу *особистості* варто вважати процес реалізації сутнісних сил людини (внесок її у суспільне благо, який характеризує розвиток людського начала).

Перспективи нашого дослідження вбачаємо у більш докладному пошуку закономірностей взаємозв’язку певної форми буття людини з тією мірою її тривалості, що характеризує ту або іншу історичну епоху.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Ярская В.Н.* Время и эволюция культуры: Философские очерки. – Саратов, 1989.
2. *Жаров А.М.* Определенность и неопределенность в диалектике времени // Философские науки. – 1974. – № 2.
3. *Гуревич А.Я.* Категории средневековой культуры. – М., 1984.
4. *Лифшиц М.* Мифология древняя и современная. – М., 1980.
5. *Кессиди Ф.Х.* От мифа к логосу. – М., 1972.
6. *Лосев А.Ф.* Античная философия истории. – М., 1977.